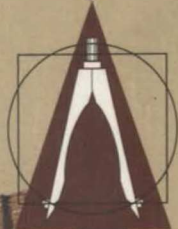

К Ә С І П Т І К

Б І Л І М

Ш. Нағымұлы

МӘДЕНИЕТТАНУ

К Ә С І П Т І К

Б І Л І М

Ш. Нағымұлы

МӘДЕНИЕТТАНУ

Оқулық

2-басылым

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
техникалық және кәсіптік білім беру
ұйымдарына ұсынады

«Фолиант» баспасы
Астана-2010

УДК 008 (075)

ББК 71 я 7

Н 15

Пікір жазғандар:

Сәбит Мұрат – философия ғылымдарының докторы, профессор;

Байдилдина Ә.Т. – қоғамдық пәндер оқытушысы

Н 15 Нағымұлы Ш.

Мәдениеттану: Оқулық. 2-басылым / Ш. Нағымұлы.

– Астана: Фолиант, 2010. – 312 бет.

ISBN 9965-35-869-9

Педагогика ғылымдарының кандидаты Ш. Нағымұлының оқушылар назарына ұсынылып отырған «Мәдениеттану» атты оқулығы колледж оқушыларына, жоғары оқу орындары студенттеріне дүниежүзілік мәдениеттің материалдық және рухани құндылықтарын, Қазақстанның бай мәдениетін оқып-үйренуге көмектеседі.

Оқулықтың мазмұны бай, тілі жатық. Автор оқулықты жазу үшін көптеген ғылыми зерттеулерді, шетелдік және отандық оқулықтар материалдарын, мұрағаттық, энциклопедиялық деректерді кеңінен пайдаланды.

Оқулықты сондай-ақ гимназия оқушыларына, мәдениет тарихын өз бетімен оқып-үйренушілерге ұсынуға болады.

Бұл оқулықты жоғары оқу орындарында жүретін «Қазақ халқының рухани мұрасы», «ҚР халықтары мәдениетінің тарихы» пәндерін оқыту үшін де пайдалануға болады.

УДК 008 (075)

ББК 71 я 7

© Нағымұлы Ш., 2007

© «Фолиант» баспасы, 2007

© Нағымұлы Ш., 2010

© «Фолиант» баспасы, 2010

ISBN 9965-35-869-9

КІРІСПЕ

Қазіргі біздің қоғамымыз материалдық және рухани салаларда аса терең өзгерістерді бастан кешіруде. Уақыт ұсынған жаңа, әрі күрделі міндеттер қалыптасқан құндылықтарды нысаналы түрде жаңартуды және сын көзбен қарауды талап етеді.

Жоғары және арнаулы орта білім жүйесін дамытудың басым бағыттарының бірі оны ізгілендіру және имандандыру, мамандардың жалпы мәдениетін көтеру болып табылады.

Мәдениет тарихын білу кейінгі ұрпаққа аға буынның рухани тәжірибесінен нәр алуға, оны өз тәжірибесімен салыстыруға, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, жалпыадамзаттық құндылықтарды пайдалануға мүмкіндік береді.

Мәдениеттануды оқып-үйрену мәдени дамудың дүниежүзілік процесінің жалпы түрлері мен заңдылықтарын білуге, адамзат жинақтаған мәдениет құндылықтарын бойына сіңіру арқылы жеке тұлғаның адами және кәсіби тұрғыдан дамуына көмектеседі.

Ұсынылып отырған оқулықтың мақсаты – студенттер мен оқушыларға, өз бетімен оқып-үйренушілерге мәдениет туралы түсінік беру, Қазақстанның аса бай мәдениетін дүниежүзілік мәдениеттің құрамдас бөлігі тұрғысынан бейнелеу, дүниежүзілік мәдениеттің аса маңызды кезеңдерімен, салаларымен таныстыру болып табылады. Оның ішінде ерте заман мәдениеті, қайта өрлеу мәдениеті, жаңа заман мәдениеті құндылықтарымен оқушыларды таныстыру мақсаты қойылды. Сонымен қатар, оқулықтың негізгі міндеті – Қазақстанның аса бай мәдениетіне оқушылардың қызығушылығын, сүйіспеншілігін арттыру болып табылады.

Қазақстан мәдениетінің тарихын жазу барысында көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері, кітаптары, деректері, мұрағаттық құжаттар пайдаланылды. Соның нәтижесінде Қазақстанды мекендеген халықтардың көне замандардағы мәдениетінен бастап, қазіргі замандағы мәдениетіне дейін талдау жасалынды. Яғни, отандық мәдениеттің аса бай тарихы кезең-кезеңмен қарастырылды. Атап айтқанда, алғашқы қауымдық құрылыс тұсындағы Қазақстанның мәдениетіне, ежелгі өркениеттер мәдениетіне, ерте феодалдық мемлекеттер тұсындағы мәдениетке, орта ғасырлардағы Қазақстанның мәдениетіне ерекше мән беріліп жазылды. Сонымен қатар, Қазақстанда өмір сүретін басты ұлттар мен ұлыстардың мәдениетін де автор назардан тыс қалдырмады.

Оқулыққа «Дін және мәдениет», «Ислам діні», «Қарым-қатынастар мәдениеті» мәселелері енгізілді.

Автор өз еңбегін жазу барысында колледж оқушыларына Қазақстан мәдениетінің материалдық және рухани құндылықтарын оқытудың көп жылдық тәжірибесін пайдаланды.

Оқулық Қазақстан мәдениетін оқып-үйренуге тілек білдірушілерге көмектеседі деп ойлаймыз.

Автор

I БӨЛІМ

МӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Мәдениеттану – жалпыадамзаттық және ұлттық мәдени үрдістердің объективтік заңдылықтары, тарихи ескерткіштер, құбылыстар, сондай-ақ адамдардың материалдық және рухани өмірінің оқиғалары мен әрекеттерін зерттеп, зерделеуге негізделген мәдениет туралы ғылым және оның пәні.

Мәдениеттану ғылымы зерттейтін ең негізгі мәселелердің біріне дүниежүзілік мәдениеттің теория мен тарихы жатады.

Мәдениет дегеніміз (латын тілінде *cultura* – өңдеу, тәрбиелеу, білім беру, даму, сыйлау) – адамдардың өмірі мен қызметін ұйымдастыру қалпы мен түрлерінен, сонымен қатар олардың жасаған материалдық және рухани құндылықтарынан көрінетін қоғам мен адам дамуының белгілі бір дәрежедегі тарихи деңгейі.

Мәдениет ұғымын ежелгі заман оқымыстыларының шығармаларынан кездестіруге болады. Ежелгі қала – Полисте мәдениет ұғымы – есі кірмеген баланы естияр азамат, мемлекет қайраткері дәрежесіне дейін тәрбиелеудің құралы тұрғысынан қарастырылса, орта ғасырларда мәдениет ұғымы бірте-бірте философиялық мағынаға ие бола бастады.

Мәдениет көп түрлі, оның салалары сан алуан: адамзат мәдениеті, әр түрлі дәуірлер мәдениеті (ежелгі заман, орта ғасырлар, қайта өрлеу, т.с.с.), әр түрлі елдер мен ұлттардың мәдениеті, діни мәдениет, әр түрлі өлеуметтік және кәсіби топтардың мәдениеті (шаруалар, қалалық, ауылдық). Мәдениет адамнан тыс өмір сүрмейді. Ерте замандарда-ақ мәдениетті адам қызметінің нәтижесі деп санаған. Грек ойшылы Демокриттің пікірінше, мәдениетті жасаушы – адам. Ол табиғатқа еліктеп, өз қажеттілігін қанағаттандыра отырып мәдениетті жасайды. Ежелгі грек мәдениеті мәдени дәстүрлердің бейнесіне айналған

аңыздарды сыйлады, сонымен қатар Батыс Еуропа елдеріндегі ғылым мен техниканың дамуының негізін қалады. Мәдениет ұғымының қалыптасуына ежелгі Рим ойшылдары да өз үлестерін қосты. Цицерон шығармаларынан мәдениеттің алдына қойылған міндеті – республикалық құрылысты нығайту болғанын көруге болады.

Ортағасырлық дәуір мәдениетінің негізгі құндылығы құдай еді. Орта ғасырлардың сәулет өнері мен мүсін өнерін «Тастағы інжіл» десе де болады. Қайта өрлеу дәуірінде мүлде жаңа таным қалыптасты. Адамға, адам жанына терең үңіліп, адамды дүниені, сұлулықты, өзін-өзі құрушы деп есептей бастады. Мәдениет – тек адам қолымен түлеген табиғат қана емес, ол адамның өзін қайта жасаушы да. «Білім – күш» – дейді Бэкон. «Мен ойлаймын, яғни мен өмір сүремін» деп жариялайды Р. Декарт.

Сайып келгенде, күнделікті өмірде «мәдениет» деген сөзді әрбір адамның аузынан естуге болады. Мәдениет құбылыстарын көптеген ғылымдар – философия, көркем-өнер, эстетика, мораль, дін, т.б. ғылымдар зерттейді. 1920 жылдан бастап 1950 жылға дейін бұл ұғымның 157 анықтамасы шықты. Қазіргі кезде ғалымдардың пікірінше 500-дің үстінде мәдениеттің анықтамасы бар көрінеді.

«Мәдениеттің классикалық үлгісі» ұғымы мәдениетті адамзаттың тарихи дамуының нәтижесі, адамзат баласының саналы және адамгершілік қоғамдық қарым-қатынастарының қол жеткен дәрежесі деп қарастырады. Мәдениетке байланысты қағидаларды сын елегінен өткізе отырып, ағартушылық кезеңінің ойшылдары жаңа мәдени үлгілері (адам, қоғам, мемлекет, құқық, философия және т.б.) жасауға тырысты және өткен заман мен жаңа заманның мәдени тәжірибесін жаңаша сын елегінен өткізе отырып қарастырды.

Адам өзінің дамуында ұзақ, соқтықпалы, соқпалы жолдан өтті. Адамзат тарихының мыңдаған жылдарға созылған ұзақ кезеңі алғашқы қауымдық құрылысқа келеді. Дүниені көркемдік тұрғыдан танып-білу, ақырында, саналы адамның қалыптасуына септігін тигізді.

Дүниемен танысу стихиялы түрде жүрді, әрбір ұғымның артында тірі әрекет, бейне тұрды. Осы кезеңде көркем-өнер ескерткіштері пайда болды. Жер шарының әр жерлерінен, оның ішінде Қазақстанда адамдар мен жануарлардың (мамонт, бизон, бұғы, т.б.) суреттері табылды. Алғашқы қауымдық құрылыстың кейінгі кезеңдері – мезолит пен неолитте алғашқы металл құралдар қолданыла бастады. Аңшылық, балықшылықпен қатар, адам егіншілік және малшылықпен айналыса бастады.

Алғашқы қауымдық құрылыстың көркемөнері дүниежүзілік көркемөнердің одан әрі дамуына негіз болды.

Ежелгі Мысырдың, Шумердің, Иранның, Үндістанның, Қытайдың мәдениеті алғашқы қауымдық құрылыс мәдениетінің заңды жалғасы еді.

Мәдениет – көп деңгейлі жүйе. Мәдениет – аса күрделі, көп деңгейлі жүйе. Мәдениет дүниежүзілік және ұлттық болып бөлінеді.

Дүниежүзілік мәдениет – біздің планетамызды мекендеген барлық халықтар мәдениетінің озық үлгілерінің синтезі болып табылады.

Ұлттық мәдениет өз кезегінде белгілі бір қоғамның әр түрлі таптары, әлеуметтік топтары мен жіктері мәдениетінің синтезін алға тартады. Мәдениет материалдық және рухани болып екіге бөлінеді.

Материалдық мәдениет – еңбек және материалдық өндіріс мәдениеті, тұрмыс мәдениеті, топостың, яғни тұрған мекеннің, үйдің, ауылдың, қаланың мәдениеті, адамның өз денесіне, дене тәрбиесіне қарым-қатынасының мәдениеті.

Рухани мәдениет көп қырлы құбылыс ретінде таныла отырып, өзінің құрамына танымдық және ақыл-ойлық, философиялық, адамгершілік, көркемөнерлік, құқылық, педагогикалық, діни мәдениетті енгізеді. Кейбір мәдениеттанушылардың пікірінше, мәдениеттің жекелеген салалары материалдық та, рухани да мәдениеттің құрамына кірмей, өз беттерімен мәдениеттің қосылысын құрай отырып, мәдениетті байыта түседі. Бұлар – экономикалық, саяси, экологиялық және эстетикалық мәдениет.

Мәдениетті тарихи гуманизммен байланыстырады. Мәдениеттің негізінде адам дамуының мөлшері жатыр. Техниканың жетістіктері де, ғылыми жаңалықтардың ашылуы да, егер онда адамгершілік болмаса, егер мәдениет адамды жетілдіруге жұмсалмаса, өз беттерімен қоғам мәдениетінің деңгейін анықтай алмайды. Сондықтан да мәдениеттің өлшемі – қоғамды имандандыру болып табылады. Мәдениеттің мақсаты – адамды жан-жақты тәрбиелеу.

Мәдениеттің құрылымы және қызметі. Мәдениеттің құрылымы күрделі және көп қырлы. Ол білім, ғылым, көркемөнер, әдебиет, мифология, имандылық, саясат, құқық, дін жүйелерін біріктіреді. Бұлар бір-бірімен араласа отырып, аса маңызды мәдениет құбылысын құрайды. Мәдениеттің ең негізгі қызметі – адамға қызмет жасау немесе гуманистік қызмет болып табылады.

Аса маңызды қызметі – әлеуметтік тәжірибені тарату. Мұның мәнісі – мәдениет бір ұрпақтың тәжірибесін екінші ұрпаққа, бір кезеңнен екінші кезеңге, бір елден екінші елге жеткізу деген сөз. Сондықтан да мәдениетті «адамзаттың әлеуметтік есі» деп атайды. Мәдени жалғастықтың жойылуы жаңа ұрпақтың әлеуметтік есінің жоғалуына (Ш. Айтматов) алып келіп, жастарды үлкен рухани кедейшілікке ұрындырады.

Мәдениеттің тағы бір маңызды қызметі – танымдық қызметі. Мәдениеттің парасаттылығы – көбінесе өткен кезеңдердің мәдени құндылықтарын пайдалана білу деңгейімен байланысты. Қоғамның барлық түрлері осы жағдайға байланысты бір-бірімен ажыратылады. Кейбір елдер мәдениет арқылы өткен кезеңнің пайдалы тәжірибелерін алып, өз қажетіне шебер қолданады. Мұндай қоғамдар (мыс: Жапония) ғылым, техника, өндіріс салаларында аса зор табыстарға жетті. Кейбір қоғамдар мәдениеттің осы танымдық қызметін дұрыс пайдалана алмағандықтан, дамуы жағынан көп артта қалып қойды.

Семиоттық немесе таңбалық (гректің semeion – таңбалар туралы ғылым) қызмет мәдениет жүйе-

сіндегі аса маңызды қызметтер қатарына жатады. Қажетті таңбалар жүйесін оқып-үйренбейінше, мәдениет жетістіктерін игеру мүмкін емес. Мысалы, тіл (ауызша немесе жазбаша) адамдардың қарым-қатынасының құралы, әдеби тіл ұлттық мәдениетті игерудің аса маңызды құралы болып табылады. Кәсіби тілдер музыка әлемін, көркемсуретті, театрды тану үшін қажет. Жаратылыстану ғылымдарының (физика, математика, химия, биология) таңбалық өз жүйелері бар.

Мәдениеттің ең кіші бөлінбейтін бөлшегі мәдениеттің элементі деп аталады. Бұл элементті зерттеу америкалық ғалым Э. Хобельден басталады. Оның пікірі бойынша, мәдениеттің элементі дегеніміз – одан әрі бөлінбейтін материалдық немесе материалдық емес заттың бөлшегі. Мысалы, материалдық мәдениеттің элементі шеге, қарындаш, қол орамал, т.б. болса, ал материалдық емес мәдениеттің элементі амандасқанда қол беру, қалпағын көтеру, сүйісу, т.б. болады.

Әрбір мәдениет мыңдаған мәдени элементтерден тұрады. Ол элементтердің бірқатары әр халықтың, әр түрлі елдердің мәдениеттерінің бөлшегі болады. Әр түрлі мәдени элементтердің жиынтығы мәдени кешендер құрайды. Мысалы, спорт ойыны (футбол) мәдени кешен болып есептеледі. Оған материалдық (доп, қақпа) және материалдық емес (ойын ережелері, төрешінің этикасы) элементтері кіреді.

Бірнеше мәдени кешендердің бірлігі мәдени институттарды (отбасы, мектеп) құрайды. Мысалға неке институты: танысу, некелесу, той жасау, т.б. мәдени кешендерден тұрады.

Мәдени элементтердің ішінен басты немесе базистік элементтер ерекше орын алады. Рухани мәдениеттің базистік элементтеріне білім, құндылық, мәдени нормалар жатады.

Сонымен қатар, барлық мәдениетке, халықтарға ортақ жалпыадамзаттық құндылықтар да болады (мысалы, үлкендерді сыйлау, балаларға қамқорлық, т.б.). Мәдени құндылықтарды сақтаудың, беріктендірудің құралы –

мәдени нормалар. Мәдени нормалар дегеніміз – жалпы құндылықтарға сәйкес қалыптасқан тәртіп ережелері. Нормалардың жиынтығы нормативтік жүйені құрайды. Нормативтік жүйенің типтері: әдет-ғұрып, мораль, дін, құқық. Бұлардың ішінде әдет-ғұрыптың алатын орны зор. Әдет-ғұрып арқылы мәдени құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа беріледі, мәдениет жалғасады. Әдет-ғұрып арқылы мәдениеттегі ең жақсы құндылықтар сақталады. Жазу болмаған, өнеркәсіптік қоғам пайда болғанға дейінгі кезде мәдени құндылықтар әдет-ғұрып арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілген. Барлық елдердің даму төжірибесі мәдени құндылықтардың ұрпақтан-ұрпаққа әдет-ғұрыптар арқылы берілгендігін көрсетеді.

Бүкіл дүние жүзіне әйгілі «Жапон кереметінің» сыры – Жапон үкіметі өз елінің ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптарын жаңа жағдайларға орай шебер пайдалануында жатыр.

Мәдениет және өркениет. Орыстың ұлы философы Н.А. Бердяев (1874-1948) өмір бойы бостандық және мәдениет туралы жазды. Ең әуелі ол мәдениет және өркениет мәселелерін бір-бірінен ажыратып қарастырды. Мәдениет және өркениет бір нәрсе емес. Мәдениет табынудан туды. Ол ғибадатхана айналасында пайда болып, өмір бақи дінмен тікелей байланысты дамыды. Мәдениет – зиялы құбылыс. Оның діни негізі бар. Бердяев мәдениеттің негізгі заңы – бірізділік және дәстүр жалғастығы туралы заңын ұсына отырып, мәдениеттің шығармашылықтық қасиеті мен жаңа құндылықтарды тудыру, болашаққа ұмтылу сияқты пайдалы жақтарымен қатар, оның бойындағы кертартпалық бастауларын да мойындады.

Өркениеттің мәдениеттен өзгешелігі – оның зиялы құбылыс еместігі. Ол адамның табиғатпен күресі нәтижесінде, ғибадатхана мен табынудан тыс пайда болды. Мәдениет жоғарыдан төмен қарай жүреді, оның жолы ақсүйектік жол болып табылады, өркениет төменнен жоғарыға қарай жүреді, оның жолы буржуазиялық және

демократиялық жол болып саналады. Мәдениет жеке, терең әрі қайталанбайтын құбылыс болса, өркениетке жалпылық және барлық жерде қайталану тән. Мәдениеттің рухы бар, ал өркениеттің тек әдістері мен құралдары ғана болады.

Мәдениет – өркениеттің (цивилизацияның – латынша *civilis* – азаматтық, мемлекеттік), адам қоғамының материалдық және рухани байлықтары. Мәдениет адамзат өркениетінің сатыларын білдіреді. Сондай-ақ, мәдени көрсеткіштер жоғарылаған сайын, адам еркіндігі де солғұрлым молая түседі.

Өркениеттің өндірістің дамуына әсер етері сөзсіз. Өндірісті дамыту дегеніміз – жаңа материалдық және рухани құндылықтарды жасау болып табылады, ол қоғамдық қатынастардың күрделенуіне ықпал жасайды. Табиғи ортаны игеру, қоғамды жетілдіру мәдениет дәрежесін және өркениеттілік деңгейін байқатады. Сөйтіп, мәдениет пен өркениет өзара тығыз байланыста дамиды және олар объективті негізде бір-біріне тәуелді деген қорытынды жасалынады.

Өркениет – қоғамдық қатынастар өрекеті, тәсілі ретіндегі мәдениеттің негізі. Өркениет мәдениеттің дамуына жағдай туғызады, ал мәдениет өз кезегінде сол өркениетті жетілдіреді.

Негізгі терминдер мен ұғымдар: Мәдениеттану

Мәдениет

Рухани мәдениет

Материалдық мәдениет

Дүниежүзілік мәдениет

Ұлттық мәдениет

Мәдениеттің қызметтері:

Гуманистік қызмет

Әлеуметтік тәжірибені тарату қызметі

Мәдениет және өркениет

Танымдық қызмет

Таңбалық қызмет

ҚАЙТАЛАУ ҮШІН СҰРАҚТАР:

1. Мәдениет дегеніміз не?
2. Мәдениеттің түрлері мен салаларын айтыңыз.
3. Сонымен қатар «Мәңгіұлттық» дегенді қалай түсінесіз?
4. Мәдениеттің қандай қызметтері бар? Оларға сипаттама беріңіз?
5. Мәдениеттің таңбалық қызметінің қандай маңызы бар?

II БӨЛІМ

ЕЖЕЛГІ ДҮНИЕ МӘДЕНИЕТІ

§1. Ежелгі Мысыр

Ежелгі Мысыр – жер бетіндегі әлемдік билікке ұмтылған ең алғашқы мемлекет, ең алғашқы империя.

Мысырлықтардың пайымдаулары және танымдары олардың құрылыстары мен иероглифтерінен көрінеді. Ежелгі Мысыр мәдениетінің аса маңызды ерекшелігі – оның өлімге қарсылығы, оны қабылдамауы. Мысырлықтардың өмірге ала бөтен құштарлығы бүкіл болмыстарынан, мәдениетінен, діни сенім-нанымдарынан айқын көрініс тапты. Мысырлықтар, әсіресе олардың патшалары өмір бойы өздерінің өлгендегі мәңгі бақи қоныстарын, молаларын дайындаумен болған. Б.д.д. 3-2 мың жылдықтарда фараондарға арналған пирамидалар мен ғибадатханалар тастан салынған. Мысыр пирамидаларының ішіндегі ең көнесі – фараон Джосердің пирамидасы бұдан 5 мың жыл бұрын тұрғызылған. Ол аспанға өрлеген баспалдақ әсерін береді. Пирамидалар ішінде фараондардың мумияларын жерлеген. Ең зор, ең көрнекті пирамидалардың бірі – Хеопс пирамидасы. Мұны 20 жыл бойы жүздеген мың адамдардың асқан жанқиярлықпен тұрғызғаны белгілі. Пирамиданың биіктігі 147 м. (қазір 137 м.), ауданы – 55000 шаршы метрдей. Ғалымдардың есебінше, пирамиданы тұрғызу үшін әрқайсысы 2-3 тонна болатын 2,3 млн. тас жұмсалған.

Ежелгі құрылысшылардың шеберлігі мен жұмыстарының сапалылығына қайран қалмасқа болмайды. Пирамида тастарының бір-біріне жымдастырып салынғаны сондай, араларынан ине өтпейді. Сондықтан оларды «дүниенің жеті кереметінің» арасына қосуы тегіннен тегін емес. Мысырлықтардың дүниежүзілік мәдениетке қосқан аса зор үлесі ең алғашқы жазу-сызуды ойлап тапқандықтары еді.

Бізге дейін жеткен ең ежелгі Мысыр мөтіндері – құдайға табыну және шаруашылық жазбалары. Мысыр мәдениетінің монументтік және бейнелеу өнері иероглифтермен өрнектелген биік обелискілер түрінде жетті.

Бұлардан басқа Ежелгі Мысыр көркемөнерінің аса құнды ескерткіштерінің қатарына мүсіндік портреттер жатады. Олардың ішінде фараонның әйелі Нефертитидің, фараон Аменемхеттің, фараон III Сенусерттің мүсіндері – жалпыадамзаттық көркемөнердің алтын қазынасынан берік орын алған дүниелер.

Мысырда ғылым салалары, олардың ішінде астрономия, математика, медицина өте жақсы дамыды. Құнарлы Ніл аңғарында өмір сүрген мысырлықтар егін шаруашылығында жақсы табыстарға жетіп отырған. Еңбек өнімділігі жыл сайын артып, астықтан мол өнім алынған. Сондықтан мысырлықтарға егін шаруашылығын өрістету үшін есеп қажет болды. Әуелі арифметика, содан кейін математиканың күрделі салалары, оларға қоса жыл мезгілдерін, ауа райын болжау үшін астрономия игерілді. Ал геометрия орасан зор пирамидалар мен ғибадатхана құрылысын жүзеге асыру қажеттілігінен туындады.

Медицина ғылымы белсенді дамып, адам ағзасындағы мидың рөлі анықталды. Б.д.д. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында шардың беті есептеп шығарылды. Күн сағаты анықталды. Б.д.д. 2-мыңжылдықтың аяғы мен 1-мыңжылдықтың басында Мысыр мәдениетіне Крит пен Сирияның мәдениеті жедел ене бастады.

§2. Ежелгі Месопотамия (Қосөзен) мәдениеті

Б.д.д. IV-III мыңжылдықтарда Қосөзен – Тигр және Евфрат өзендері аңғарында Мысырдағы сияқты өте жоғары мәдениет пайда болып, қалыптасты. Бұл өлкеде тарихи есеппен қарағанда аз уақыт ішінде Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирия, Иран атты елдер пайда болып, бірінбірі алмастырып отырды.

Шумер-аккад мәдениеті. Қосөзеннің ең ежелгі мәдениеті – Шумер-аккад мәдениеті. Олардың мәдени жетістіктері талас тудырмайды: «Алтын ғасыр» поэмасын, бірінші элегияларды жазды, бірінші кітапхана тізімін жасақтады. Шумерлер – ең алғашқы медициналық еңбектердің, жыл күнтізбесінің авторы. Ең алғашқы шекті аспаптар – лира мен арфа да шумер елінде пайда болды. Жер бетіндегі ең алғашқы жазулардың бірі – сына жазуын да ойлап тапқан шумерлер еді. Шумер әдебиетінің саз тақталарға жазылған көптеген ескерткіштерінің барлығына жуығын оқудың сөті түсті. Шумер әдебиетінің аса көрнекті ескерткішіне Гильгамеш туралы аңыздар жүйесі жатады. Бұл шығарманың тек Шумер еліне ғана емес, Қосөзенге көршілес орналасқан басқа да елдер мәдениетінің дамуына орасан зор әсері болды.

Вавилон мәдениеті. Шумер-аккад өркениетінің мұрагері Вавилония болды. Вавилон мәдениетінің аса көрнекті ескерткіші – 2 метрлік тасқа ойылып жазылған Хаммурапи патшаның (б.д.д. 1792-1750 ж.) заңдары. Бұл заңдарда Вавилонның шаруашылық өмірі, тұрмысы, әдет-ғұрпы мен дүниетанымы көрініс тапты. Хаммурапи ескерткішінде орын алған мәтіннен Қосөзен халқы өмірінің шынайы бейнесін танып білуге болады. Вавилондық абыз Мысырдағыдай о дүние рахатын ешкімге уәде қылмайды, бірақ өзінің айтқандарын мүлтіксіз орындағандарға осы өмірден жақсылықтар көрсетуді ұсынады. Вавилон көркемөнерінде о дүниені суреттейтін көріністер мүлде жоқ.

Қосөзенді мекендеген ежелгі халықтардың сенім-нағымдарының арасында суға табыну ерекше орын алған. Вавилондық астрономдар адамзат тарихында тұңғыш рет Күннің, Айдың айналу заңдылықтарын, олардың тұтылу уақытын дәл анықтай отырып, өмірлік қажеттілігіне пайдалана білген.

Вавилондық абыздардың ілімдеріне сай, адамдар құдайларға қызмет жасау үшін жаратылған. Вавилон құдайларының саны өте көп болған. Олардың ішіндегі ең бастылары болып Күн құдайы – Шамаш, Ай құдайы –

Син, ауа райы құдайы – Адад, махаббат құдайы – Иштар, өлім құдайы – Нергал, соғыс құдайы – Ирра, от құдайы Вильги саналған. Вавилондықтар өз құдайларын адамдармен салыстырып, адамдардың мінез-құлқымен, іс-әрекетімен сәйкестендірген. Құдайлар адам тағдырын шешкен. Құдайлардың пиғылын тек абыздар ғана білген. Тек солар ғана құдайлармен тілдесіп, болашақты аспан денелерінің қозғалысы арқылы анықтап отырған. Сондықтан адамдар патшалар мен абыздардың айтқандарын мүлтіксіз орындауға тырысқан.

Қосөзеннің ежелгі тұрғындарының діни нанымдары олардың монументтік өнерінен көрініс тапты. Қалаларда құдайларға арналған ғибадатханалар салынды. Ғибадатхана жанынан бастары көкке өрлеген, кірпіштен өріліп, терассалармен қоршалған Зикураттар салынды. Зикураттар (мұнаралар) әр түрлі бояулармен боялған, терассалар гүлдермен, көкпен өрілген. Вавилон көркем өнерінің сәулеттік ескерткіштері біздің заманымызға аз жетті. Себебі, вавилондықтар сарайлар мен ғибадатханаларды кірпіштен салатын болған, ал кірпіштің ұзақ уақытқа шыдамайтыны белгілі. Дегенмен, қазіргі кезде жартылай сақталған сарай қалдықтарын зерттей келе, өнертанушылар еуропалық сәулет өнерінің Қосөзен аралығы сәулет өнерінен көп үлгі алғандығын анықтап отыр. Вавилон орасан үлкен, шулы Шығыс қаласы болған. Қалада үлкен 24 даңғыл болған, негізгі көркі Этеманка құдайына арнап салынған, биіктігі 90 м. Вавилон мұнарасы «әлемнің жеті кереметінің» біреуі саналған. Вавилон мұнарасының айналасын «әлемнің тағы бір кереметі» Семирамиданың аспалы бақтары көріктендіріп тұрған.

Ассирия мәдениеті. Вавилонның мәдениетін, дінін және көркемөнерін ассириялықтар жалғастырды. Ассирия патшасы Ашшурбанипалдың (б.д.д. VII ғ.) сарайының қирандылары арасынан ғалымдар сына жазумен жазылған ондаған мың мәтіндерден тұратын кітапхананы тапты. Ашшурбанипалдың тікелей нұсқауымен Қосөзен аралығында жазылған барлық кітаптар және ескерткіштер бір жерге жиналған.

Иран мәдениеті. Б.д.д. VI ғасырда Вавилон мен Ассирияның орнына Иран империясы орнады. Ежелгі парсылардың рухани мәдениетінің аса көрнекті ескерткіші Зороастра пайғамбардың қасиетті кітабы «Авестада» Ассирия, Үндістан, Вавилон, Кіші Азия, Мысыр, Сирия патшалықтары мәдениеттерінің элементтері жинақталған. Парсы (Иран) мемлекетіне кірген көптеген халықтардың арасында иудейлер де болған. Бұл халықтың дүниетанымы қасиетті кітап – «Ескі өсиетте» берілген.

§3. Ежелгі Үндістан мәдениеті

Үндістан – дүниежүзілік өркениет мәдениетінің өте жоғары дәрежеде дамыған ошақтарының бірі. Оның аумағынан палеолит заманында қолданылған материалдық мәдениеттің (әр түрлі аңшылық құралдар, теселер мен үгіткіштер, мата қалдықтары) көптеген ескерткіштері табылды. Б.д.д. үш мыңжылдықтың екінші жартысынан бастап мұнда 400 пиктограф пен буындық белгілерден тұратын жазу пайда болды. Үнділер басқыншы болмағанымен, оларды басқалар үнемі бағындырумен болған. Ежелгі замандардан бастап әр түрлі халықтар Үндістанның табиғи байлықтарына – асыл тастарына, алмаздарына, хош иісті майларына, пілдері мен арыстандарына, ақыл-ой қазыналарына қол жеткізуді арман еткен.

Саяси өміріне келетін болсақ, Үндістанның Қытайдан ерекшелігі, Қытайда барлық адамдар тең болса, мұнда адамдар касталарға бөлінген. Бірінші каста – браминдер, абыздар, бұлар құдайдың елшілері саналып, аса маңызды артықшылықтарды пайдаланған. Екінші кастада – әскерлер мен басқарушылар, үшінші кастада – егіншілер, қолөнершілер, саудагерлер болған. Төртінші кастаның өкілдері – шудралар, қоғамның ең төменгі сатысында тұрғандықтан, олардың қара, лас, ауыр жұмыс жасаудан басқа ешқандай құқылары болмаған. Үнділердің ең ежелгі кітабы Веды деп аталды. Ол санскрит ті-

лінде жазылған. Ведалардың мәтініндегі діни қағидалар мен ережелер адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге көмектесті.

Ғылымы мен әдебиеті. Ведаларда металл (қалайы, мыс, қорғасын, күміс, алтын) өңдеу тәсілдері, медициналық емдеу (анатомия, патология, терапия, хирургия, т.б.) әдістері, математика, шахмат туралы мәліметтер толық берілді. Үнді мәдениеті әсіресе, Маурилер династиясы билеген тұста (б.д.д. IV-II ғасырлар) айрықша өркендеді. Бұл кезеңде үнді ғалымдары қазіргі сандарды санаудың ондық жүйесін, арифметикалық және геометриялық прогрессияларды, тригонометрия мен алгебраның негіздерін ойлап тапты. Химия саласындағы білімдер сілтіні, қышқылды, бояуларды, дәрілерді, өтірді, цементті, тұзды дайындауға мүмкіндік берді.

Ежелгі үнді мәдениетін, ғылымын, қоғамдық-экономикалық қарым-қатынастарын оқып-үйренуге б.д.д. I-мыңжылдықта өмірге келген эпикалық әдебиет қызмет етеді. Эпикалық әдебиеттің көрнекті шығармалары «Махабхарата» мен «Рамааянаны» ежелгі үнді елі өмірінің энциклопедиясы деп есептеуге болады. Шыққанынан бері 2 мың жыл бойы үнді елінде бұл дастандар өте кең тараған. Олардың кейіпкерлері – Кришна («Махабхарата») және Рама («Рамааяна») өулиелендіріліп, қазіргі индуизм дінінің ең басты құдайы Вишнумен теңестірілген.

Көркемөнер, сәулет өнері. Ежелгі үнді мәдениетінің аса құнды бөлігі халық музыкасы болды. Ән, би, құралды музыка жанрлары ежелден ерекше дамыды. Ежелгі үнді көркемсурет өнері (құю, қолөнер, фрескалық сурет) және сәулет өнері қол жетпейтін табыстарға ие болды. Үнді көркемсуретіне бейнелердің байлығы мен нәзіктігі, шығармашылық қиялдың батылдығы, композициялардың әр түрлілігі мен күрделілігі, қозғалыстар мен сезімді берудегі шеберлік тән болды.

Буддизмнің таралуына байланысты табынатын құрылыстар – ступалар салына бастады. Бұлар монументтік алып құрылыстар еді. Гупта династиясы билеген тұста (б.д.д. II-I ғасыр) үңгірлік сәулет өнері кең өріс алды.

Мысалы, Аджанттағы үңгірлік кешен – архитектураны, скульптураны және көркемөнерді біріктірген аса сәулетті мәдениет ескерткіші.

§4. Ежелгі Қытай мәдениеті

Ежелгі Қытайдың тұрғындары қайталанбайтын материалдық, рухани мәдениетті жасады. Олар өмірді құдайдың сыйлығы деп есептеп, дүние екі қарама-қарсы космостық күштердің – жарық пен қараңғылықтың соқтығысуы нәтижесінде үнемі өзгеріске ұшырап отырады деп санады. Сол кезеңде (б.д.д. 2-мыңжылдықта) қытайлықтар табиғат күштеріне: таулардың, жердің, өзендердің, күннің, айдың, жаңбырдың, желдің рухтарына табынған. Б.д.д. 1-мыңжылдықтың ортасында Қытайда үш философиялық-діни жүйелер – даосизм, Конфуций ілімі және әуелі Үндістаннан шыққан буддизм қалыптасты.

Қытай мәдениетінің аса құнды бастауларының бірі – конфуцийлік дін. Б.д.д. VI ғасырда өмір сүрген қытайлық ғұлама Кун Фу Цзы адамгершілік идеяларына негізделген тұтас бір философиялық идеологияның көш бастаушысы болды. Конфуций мәңгі өзгермейтін әлеуметтік тәртіптің моделін құруды мақсат етті. Бұл тәртіптің аса маңызды негізі – үлкендерге бағыну. «Мемлекет – орасан зор отбасы, ал отбасы – кішкентай мемлекет» деп жариялады Конфуций. Конфуций «патшасы әділ әрі әділетті, әскері батыл әрі шын берілген, шаруалары адал да еңбекқор, әйелдері нәзік те адал, жері құнарлы әрі бай патшалықты» арман етті. Конфуций адамгершілігі жоғары және міндетке адал адам тәрбиелеу идеясын ұсынды. Конфуций идеялары бүкіл дүниежүзі халықтары арасында қолдау тауып, күні бүгінге дейін өз маңызын жойған жоқ.

Қолданбалы өнер дамыды: қола айналар дайындау, нефрит пен сүйекті, ою, т.б. Көркемдік керамика жетілдірілді, ал IV ғасырда фарфор өндірісі басталды, әр түрлі лак

құралдар пайда болды. Сәулет өнерінің өркендеуіне математикадағы жетістіктер игі әсер етті. Б.д.д. V ғасырда-ақ қытайлықтар тікбұрышты үшбұрыштың қасиетін білген. Қытай ғалымдары дүниежүзінде бірінші болып, б.д.д. III ғасырда магниттік құралды, су диірменін ойлап шығарды. Астрономия ғылымы жедел қарқынмен дамыды. Б.д.д. 2-мың жылдықта қытайлықтар жылды 12 айға, айды 4 аптаға бөле білген. Б.д.д. V ғасырдан бастап аспан әлемін жұлдыздарға бөле отырып, 28 шоқжұлдызды анықтады. Б.д.д. IV ғасырда 800 жұлдыздан тұратын жұлдыздық каталог жасақталды. Медицина ғылымы айтарлықтай табыстарға жетті. Б.д.д. 1-мыңжылдықта көптеген ауруларды емдеу жөнінде жазылған кітаптардан тұратын каталог дайындалды.

Жазу. Әдебиет. Б.д.д. XV ғасырда-ақ Қытайда екі мың иероглифтерден тұратын жазу жүйесі болған. Б.д.д. 1-мыңжылдықтың басында қытай әдебиетінің ең ежелгі ескерткіштері 300 әннен тұратын «Әндер кітабы» және «Өзгерістер кітабы» жарыққа шықты. Қытайлықтар ұзақ уақыт бойы жібекке табиғи бояулармен жазған, тек біздің дәуіріміздің басында қағаз бен тушты ойлап шығарды. Уақыт өткен сайын қытай иероглифтерінің саны да өсіп отырған. Б.д.д. басында 10 мың иероглиф болса, III ғасырда олардың саны 18 мыңға жетті. Ол кездің аса көрнекті ақындары Лу Цзы, Мей Шен, Ян Сюнь, Тао Минь болды. Олар Қытай поэзиясының (б.д.д. IV-III ғғ.) негізін салушы Цюй Юаньның дәстүрін жалғастырды. Қытайдың атақты тарихшысы Сыма Цянь өзінің «Тарихи жазбаларымен» әйгілі болған еді.

Сәулет өнері. Көркемөнер. Қытайдың мәдени өмірінде будда сопыханалары маңызды рөл атқарды. Бүкіл елде үнді өдісімен тау шатқалдарын кесіп, орасан зор сопыханалық кешендер салынды, сондай-ақ ағаштан көп ярусты буддалық ғибадатхана-пагодалар тұрғызылды. Пагодалар өте әдемілігімен және салтанаттығымен ерекшелінді. Олардың ішінде биіктігі 60 метрлік жеті қабатты Тағы Қаздар пагодасы (652 ж.) ерекше көзге түсті. Б.д. дейінгі III ғасырда 700 император сарайы

салынды, олардың ішінде біреуі орасан зор болды, оның орталық залына 10 мың адам сыйып кететін болған.

Қолданбалы өнер түрлері өте жақсы дамыды: көркемдік керамика ісі жетілдіріліп, кейін одан тамаша Қытай фарфоры өндірілді. VII-VIII ғасырларда көптеген өнер түрлерінің арасында сурет өнері негізгі орынға ие болды. Ол адамдардың ғалам, табиғат сұлулығына табынуын, сол кезеңдегі қала тұрмысын бейнеледі. Қытай көркемсуретінде өз алдарына бөлек «адамдар», «гүлдер-құстар», «таулар-сулар» жанрлары көптеген ғасырлар бойы дәстүрлі түрде дамыды.

Б.д.д. екі мыңжылдықтың өзінде қытайлықтарға жиырманьң үстінде музыкалық құралдар: барабан, бубен, сыбызғы, металл қоңыраулар, бамбуктен, саздан жасалған аспаптар белгілі болды.

Негізгі терминдер мен ұғымдар:

Өлімге қарсылық	Лира, арфа	Буддизм
Иероглиф	Гильгамеш	Ведалар
Мумия	Саз табақшалар	Үңгірлік сәулет өнері
Пирамида	Зиккурат	Пиктографтар
Фараон	Зооастризм	Дао
Әлемнің жеті кереметі	Аспанға табыну	Иероглиф жазуы
Ғибадатхана	Суға табыну	Конфуций
Сына жазуы	Касталар	Пагода

СҰРАҚТАР МЕН ТАПСЫРМАЛАР:

- 1. Ежелгі Мысыр мәдениетінің, дінінің қандай ерекшеліктері болған?*
- 2. Мысырда қандай білім салалары ерекше дамыған және неліктен?*
- 3. Қосөзен аумағында қандай мемлекеттер болған?*
- 4. Қосөзен мәдениетінің аса маңызды жетістіктерін атаңыздар.*
- 5. Қосөзенде «әлемнің жеті кереметіне» жататын қандай ескерткіштер болған?*
- 6. Ежелгі Үндістанның материалдық және рухани мәдениетіне сипаттама беріңіздер.*
- 7. Ежелгі Қытай мәдениетінің аса көрнекті жетістіктерін атаңыздар.*

§5. Ежелгі Грекия мәдениеті

Крит-Микены мәдениеті. Грекия аумағындағы ең ежелгі өркениет Крит-Микены мәдениеті деп аталады. Оның орталығы Крит аралы мен Грекиядағы Микены қаласы болған. Крит мәдениетінің пайда болуы – біздің дәуірге дейінгі 4-3 жылдықтар аралығы. Бұл кезең Критте сарайлар дәуірі деген атқа ие болды. XX ғасырдың бас кезінде ағылшын археологі А. Эванс Крит аралынан ежелгі патша сарайларының бірін тапты. Бұл атақты грек мифіндегі Минос патшаның лабиринті еді. Сарайлар қабырғаларына салынған фрескаларда ежелгі адамдар өмірінен көріністер, жануарлар, гүлдер, т.б. бейнелер асқан шеберлікпен берілген. Крит мәдениетінің бізге жеткен құндылықтары арасынан тамаша фрескалардан басқа өте әдемі қола статуэткаларды, қару-жарақтарды, өр түсті керамиканы ерекше атауға болады. Б.д.д. XV-XIII ғасырларда гүлденген Микены мәдениетінің ескерткіштері – сарайлар қалдықтары Микенадан, Тиринфтен, Пилостан, Афиныдан, Иолктен табылды.

Гомер дәуірінің мәдениеті. Грек тарихының келесі кезеңін ұлы ақын Гомердің атымен гомер дәуірі деп атайды. Оның тамаша поэмалары «Илиада» мен «Одиссея» сол уақыт жөнінде (б.д.д. 1-мыңжылдық) өте жақсы мағлұмат беретін хабарлар көзі болып табылады. Олар б.д.д. XIII ғасырда өткен Троя соғысын және поэманың басты кейіпкерлерінің бірі Одиссейдің еліне қайтқан жорығы кезінде бастан кешкен таңғажайып оқиғаларын баяндайды. Сол кезең көркемөнерінің аса маңызды ескерткіштері геометриялық өрнекпен жазылған керамикалық дүниелер біздің заманымызға дейін жетті.

Архаика кезеңінің мәдениеті. Б.д.д. VIII-VI ғасырларда гректер өз Отандарынан тыс Жерорта, Қара және Мәрмәр теңіздері жағалауы елдерін отарлауға кірісті. Бұл уақыт тарихқа «ұлы отарлау» атымен енді. Соның нәтижесінде, грек мәдениеті өзге халықтармен араласып, мәдениетін байыта түсті. Гректер лидиялықтардан ақша соғуды, финикиялықтардан әліппелік жазуды

үйрене отырып, оны одан әрі жетілдірді. Финикия әліппесіне дауысты дыбыстарды енгізіп, өз әліппесін жасады. Мәдениеті жоғары дәрежеде дамыған Ежелгі Мысыр мен Вавилон елдерінен астрономия, геометрия ғылымдарының жетістіктері алынып, сәулет және мүсін өнерлері қажетке жаратылды. Гректер өзге елдер мәдениетінің озық үлгілерін тек сол күйінде қабылдап қана қоймай, оларды шығармашылықпен пайдаланып, өздерінің ешкімдікіне ұқсамайтын төл мәдениетін жасады. Архайка кезеңінде қала мемлекеттер – полистер Афины, Спарта, Коринф, Аргос, Фивы қалыптасты. Бұл кезең атышулы грек аңыздары – грек мифологиясының қалыптасу кезеңі болды. Грек аңызы бойынша, ең өуелі Хаос (ештеме жоқ, тәртіпсіз дүние) болған, одан жер (Гея құдай ана) және жер асты патшалығы (Тартар) бөлініп шыққан. Грек мифологиясы бойынша дүние құдайлар мен адамдардан тұрған. Ең басты құдайлар Грекиядағы ең биік Олимп тауын мекендеген. Олардың ішіндегі ең бастысы Зевс басқа құдайларға және адамдарға билік жүргізген. Өзінің бір інісі Посейдон құдайға теңіздерді билеуді, екінші інісі Аидқа жер асты өліктер патшалығын билеуді тапсырған. Жарық пен поэзияның құдайы болып Зевстің ұлы Аполлон тағайындалған, оның артына көркемөнер мен ғылымдардың желеп-жебеуші тоғыз музасы – әдемі қыздар (Евтерпа – лирикалық поэзия, Клио – тарих, Талия – комедия, Мельпомена – трагедия, Эрато – махаббат поэзиясы, Терпсихора – би, Полгимния – гимн, Уралия – астрономия, Қаллиопа – эпикалық поэзия) еріп жүрген. Зевстің басқа балалары – Афродита сұлулықтың құдайы, от пен ұсталық өнердің құдайы – айлакер Гефест, соғыс құдайы Арес, даналық құдайы Афина, айдың құдайы Артемида болған. Әрбір кәсіптің өзінің желеп-жебеуші құдайы болған. Мысалы, Деметра егіншілікті, Афина тоқымашылықты, Дионис шарап өндірісін, Гермес сауданы, Артемида аңшылықты, тағы аңдарды жебеуші құдай болып саналған. Грек халқы Троя соғысы, Геракл батырдың ерліктері, т.б. оқиғалар туралы толып жатқан аңыздардың авторы.